

Сагынбаева Б., Тыныбекова А.

Кыргыз-Түрк “Манас” университети

КӨПТҮК САН МҮЧӨСҮ –ЛАРДЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

Көптүк сан категориясынын генезиси - көптөгөн түркологдорду жана алтаисттерди кызыктырган тилдик маселелердин бири. Бул мүчөлөрдүн ичинен –лар морфологиялык элементи түрк тилинин тарыхый жолунда узак жолду басып өткөнү жана прототүрк доорунда да колдонулганы шексиз. – лар мүчөсүнүн этимологиясы боюнча ондон ашык пикир бар. – лардын этимологиясы жана курулушу тууралуу айтылган жогорудагыдай бир нече көз караштарды ачуу менен, өз ой-пикирибизди да айтууга аракет кылдык. Макалада үч топтун негизинде ар түрдүү ойлор берилип, акырында мисалдардын негизинде өз көз карашыбыз айтылды.

Түрк тилиндеги көптүк мүчөлөр, алардын тарыхый эволюциясы жана алтай бүлөсүндөгү башка тилдер менен болгон байланышы тууралуу ар түрдүү ой-пикирлер бүгүнкү күнгө чейин айтылып келет. Өзгөчө, - лар мүчөсү тууралуу айтылган ойлор арбын¹ болгону менен түркологдордун баарын канааттандыраарлык бир негиздүү ой жок. Бул себептен биз да бул маселеге кайра кайрылуудабыз. - лар байыркы тексттерде да бүгүнкү түрк тилдеринде да абдан жыш колдонулганын жана ар түрдүү семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ экенин байкоого мүмкүн. Ошол себептен түрк тилдеринин диахрония жана синхрониясында көптүк сан категориясынын окшоштугу же тескерисинче айырмачылыгы маанилүү ролду ойнойт. Алтай бүлөсүнүн тилдеринин бир тектен келип келбегендигине да так факты болушу мүмкүн.

Бул мүчөнүн келип чыгышы жөнүндө биринчилерден болуп Отто Бётлинг айтып өткөн. Ал якут тилиндеги этиштен атооч жасоочу –la мүчөсүнөн түртүлүп чыккан. Кийин бул ойду «Les pronoms dans les langues altaïques» аттуу эмгегинде В.Котвич, 3 - жак көптүк түрү болгон ат атооч *olar* дан –*lar* келген деген ойду айткан.²

Бул макалабызда – лардын этимологиясы жана курулушу тууралуу айтылган жогорудагыдай бир нече көз караштарды жыйнап, анализдеп, үч чоң топко бөлүп көрсөтүүнү чечтик.

Биринчи чоң топко – лар мүчөсүнүн байыркы доордо бир сөз болгонун талашкан көз караштар кирет. Бул багыттагы окумуштуулар түрк тилинин азыркы сөз өзгөртүүчү морфемалары мурда толук кандуу сөздөн келип чыкканын белгилешет. О.Бётлинг, В.Радлов, Н.К.Дмитриев, Э.В.Севортян сыяктуу окумуштуулар -лар көптүк мүчөсүн монгол тилинен алынган деген позициянын өкүлдөрү болуп саналат. Г.И.Рамстед –лардын монгол тилиндеги –нар көптүк мүчөсү менен маанилик жактан окшош экенин белгилеп, «жалпылуулук, биргелүүлүк» маанисиндеги нар сөзү менен байланыштырган. Якут тилинде «бирге, чогу» маанисин берген *наар* жогорудагы ойду тастыктоочу факт катары каралган.³ Монгол тилинде, чындыгында, адам баласына тиешелүү атооч сөздөргө – нар көптүк мүчөсү жалганат. Бул мүчө уланган сөздөн бөлөк жазылат: *Багш - багш нар (мугалим-мугалимдер), эмч- эмч нар (врач-врачтар)*

Щербак өз эмгегинде бул көз караштарды четке кагат. Анын ою боюнча, тескерисинче монгол тилине түрк тилинин таасири чоң болуп, -нар түрк тилинен өткөнүн төрт аргументти көрсөтүү менен негиздейт:

1. М.А.Кастрен, С.А.Козин сыяктуу окумуштуулардын оюн улап, XIII

¹ *Соболева П.А.* Лексикализация множественного числа и словообразование.// Лингвистика и поэтика. - М., 1979. Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность / Под ред. Бондарко. А.В. - СПб., 1996. *Дульзон А.П.* Происхождение алтайских показателей множественного числа. Советская тюркология. - Баку, 1972. *Кононов А.Н.* Грамматика тюркских рунических памятников VII IX вв. – Ленинград, 1980. *Тенишев Е.Р.* (1996) Языки мира. Тюркские языки., *Щербак А.М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Имя. - Ленинград: Наука. 1977.

² Б.А. Серебренников. О некоторых частных деталях процесса образования аффикса –lar в тюркских языках. //Советская тюркология.1970. 1 Январь 49-536.

³Щербак А.М (1977) Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Имя.Ленинград: 83- бет.

кылымдагы эски монгол тексттеринде –*нар* көптүк мүчө абдан аз колдонулганын жана XIV-XV кылымда батыш монгол тилинде түрктөр менен ассимиляция болуунун себебинен -*лар* мүчөсүнүн абдан жыш колдонулганын белгилеп, - *лардын* түрк тилинен монгол тилине киргенин айткысы келген.

2. Монгол тилинде – *лардан* кийин дагы бир башка көптүк мүчө уланганын айтуу менен Щербак, мындай абал, т.а., бирдей милдетти аткарган мүчөлөрдүн катмарлашып келүүсү биринчи мүчөнүн маани-маңызын бекемдөө максатында жасаларын белгилеп, - *ларды* монгол тилине мүнөздүү эмес деп билдирген.

3. Кийинки аргумент, - *лар* түрк тилинин жазма эстеликтеринен тартып азыркы күнгө чейин бардык түрк тилдеринде кеңири колдонулуучу жалгыз көптүк мүчө болуп саналат. Ал эми монгол тилинде көптүк маанисин берген мүчөлөрдүн саны арбын:

- ууд, -үүд мүчөсү, *үсэг-үсгүүд* (*тамга-тамгалар*); -д мүчөсү, *өвгөн-өвгөд* (*кары-карылар*); –нууд, -нүүд, *ширээ-ширээнүүд* (*стол-столдор*); -чууд, -чүүд мүчөсү, *баатар-баатарчууд* (*баатыр-баатырлар*); өтө сейрек колдонулуучу –с мүчөсү, *нохой-нохос* (*ит-иттер*); мурда колдонулуп келген көптүк сан мүчөлөрүнүн бири – чуул, - чүүл азыркы модерн монголчодо дээрлик колдонулбайт. *тэнэг-тэнэгчүүл* (*акмак-акмактар*). Демек, -лар түрк тилине мүнөздүү деген.

4. Монгол тилине – лар мүчөсү өткөндөн кийин *л* нын *н* га алмашышы мыйзамченемдүү көрүнүш деп, *начын* <эски түрк. *лачын* «*ылаачын*» мисалын берген.⁴

Биздин оюбузча, Щербактын анализи туура, себеби - лар монгол тилинен түрк тилине кирген болсо, мындай кенен колдонулушу, б.а, бардык түрк тилдеринде бүгүнкү күнгө чейин кенен жайылышы мүмкүн эмес. Бул мүчө - түрк тилинин платформасында ортого чыккан морфологиялык каражат. Монгол тилинен алынган көптүк мүчө теориясын негиздүү фактылар менен четке каккан деп эсептейбиз. Бул көз карашты Э.Р.Тенишев да колдойт.⁵ Ал эми кээ бир түрк тилдериндеги –*нар* варианты фонетикалык кубулуштар менен шартталат. Төмөнкү таблицада айырмачылыктар берилген.

⁴Щербак А. (1977) Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Имя. Л: 84-85 б.

⁵Тенишев Е.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва, 1988. 21-бет

Огуз группасы

Түрк тилдери	Көптүк сан мүчөсү
Туркия түркчөсү	+ lar <i>sevgi+ler</i>
Гагауз тили	+ lar <i>ölü+ler</i>
Азербайжан тили	lar <i>Päncärä+ler</i>
Түркмөн тили	+lar <i>almaa+lar</i>
Хорасан түркчөсү	+ lar, +la

Кы

пчак группасы

Түрк тилдери	Көптүксан мүчөсү
Кыргыз тили	+ lar/+dar <i>süyüü-lör</i>
Казак тили	+ lar/+dar <i>bala-lar</i>
Татар тили	+ lar/+nar <i>alma+lar</i>
Каракалпак тили	+ lar <i>ağaç-lar</i>
Башкурт тили	+ lar/+zar/+dar <i>küzgü+ler</i>
Ногой тили	+lar <i>bala+lar</i>
Карачай тили	+ lar <i>bala+lar</i>
Кумук тили	+ la(r) <i>Alma+lar</i>
Крым-Татар тили	+lar = +la

Уйгур группасы

Түрк тилдери	Көптүк сан мүчөсү
Өзбек тили	+ ler <i>bâla-ler</i>
Уйгур тили	+ lar <i>bölme-ler</i>

Түштүк Сибирь группасы

Түрк тилдери	Көптүк сан мүчөсү
Алтай тили	+ lar/+dar <i>ada-nıñ</i>
Хакас тили	+ lar/+nar/+tar <i>añci-lar</i>
Тыва тили	+ lar/+nar/+dar <i>kajaa-lar</i>
Якут тили	+lar/+nar/+dar ¹⁶ <i>Ağa+lar</i>
Тофа тили	+ lar/+nar/+tar <i>kışı+ler</i>
Шор тили	+lar/+nar/+tar

Эң алыскы түрк тилдери

Түрк тилдери	Көптүк сан мүчөсү
Чуваш тили	+sem <i>Tişman+sem</i> “душмандар”
Халашча	+lar

Жогорудагы таблицаларда эң эле көзгө илинер жагдай - башкурт тилинде +zar формасынын колдонулушу, крым-татар, кумук тилдеринде р үнсүзүнүн түшүрүлүп айтылышы жана Сибирь тобундагы тилдерде дээрлик баарында +nar формасынын болушу, ал эми алтай тилинде бул форма жок. Якут тилинде 16 варианты каралмакчы.

Экинчи чоң топко – лар<-1 +г деген эки составдуу мүчө деген көз караштар багыты кирет. Н.Поппе, Д.Синор, К.Г.Менгес, Н.А. Кононов сыяктуу окумуштуулар –lar <-1 +г ны жалпы алтай тилдеринде “чогултуу, биргелештирүү” маанисиндеги көптүк мүчөлөр деп эсептешет. В.Котвич биринчи составы болгон –lны –lyk, -ly, -lan мүчөлөрү менен байланыштырат⁶, ал эми –z –г нын экинчи этабы деген ой Д.Синордо басымдуулук кылат. Н.А. Кононовдун айтымында, бул эки мүчөнүн фузиондук биргелешүү процессинен улам –lar келип чыккан. Экөөнүн тең мааниси топтоо, көптүктү билдирүү болгон. Бирок -z < -р дан келип, көптөгөн түрк тилдеринде –z формасы колдонулуп жүрсө, эмне үчүн -ларда –р сакталып калган деген суроо да туулган. Чындыгында кызыктуу маселе, –л биринчи составы боюнча бир нече гипотезалар бар, ал эми –р экинчи составы боюнча суроо ишараты калууда. Б.А.Серебренниковдун макаласында И.Маркварт –р нын көптүк маанисин берүүсүн tatar<tata+г мисалынан тапканын белгилейт.⁷ К.Г. Менгес –л тунгус тилинде кеңири колдонулуучу көптүк мүчө, ал эми –р алтай тилдериндеги жамдама мүчө деп берет⁸

Б.А.Серебренниковдун ою боюнча, түрк тилинде качандыр –la деген көптүк маанидеги мүчө колдонулган: kuz-la, balyk-la, agac-la. Мунун калдыгы бүгүнкү балкар тилдериндеги түрү: at-la “аттар”, jüj-le “үйлөр”. Таандык мүчөдөн мурун –lar кирет: at-lary “аттары”. Балкар тилинде бул мүчөнүн эки түрү тең колдонулганын билдирет. Ошол эле учурда түрк тилдеринде биз билгендей биргелик маанисин берген –la мүчөсү да бар. Бул мүчө -n формасындагы башка биргелик жөндөмө мүчөсү менен катмарлашып да келген: birlen. Мына ушундай сырткы формасы жагынан окшош келген (-la), бирок маанилик жактан айырмаланган (бири эски көптүк мүчө, экинчиси биргелик жөндөмө мүчөсү) эки башка аффикстерди бөлүп көрсөтүү үчүн –г көптүк мүчө катмарлашып калган, б.а., айырмалап берүү үчүн ушундай абалага дуушар болууда деп билдирет.⁹ А.П.Дульзон да бул ойго кошулуп, бирок – ла түрк тилдеринде кеңири жайылып кете алган жок, ал эми селькуп тилинде эң көп колдонулат деген жана -r<t дан келген деп эсептейт.¹⁰ Ошондой эле, Н.А. Баскаков –лардын биринчи составы –л эмес, -ла деп, анын эки жол менен келишин: 1. –ла – этиштен атооч жасоочу мүчө + -р – келечек чактын мүчөсүнөн: таш-лар; 2. –ла – кайталануучу кыймыл + -р – кайталанган предмет деген пикирлерин берген: иш-ле-р.

Биздин оюбузча, мындай теория чындыкка жатпайт. Түрк тилинин табиятында мындай оор, чаташтыруучу түшүнүктөр жок. Агглютинативдик тил болгондуктан унгу+мүчө жолу дагы жакыныраак. Ал эми мындай логикалык, символикалык жолдор балким, иероглиф тилдерине мүнөздүү болушу мүмкүн. Кумыкчада да –лар дын –р сы түшүрүлүп колдонулат: -лени (-лар +генитив-аккузатив жөндөмөсү), -леге (-лар+датель-барыш жөндөмөсү).¹¹ Бул себептен –ла көптүк мүчөсүнө –р көптүк мүчөсү уланып келген деген ойго кошулбайбыз. –ла деген көптүк мүчө болгону –лардын –р сы кээ бир диалект, говорлордо түшүрүлүп айтылган гана варианты: хакас тилинин кээ бир диалектилеринде а,е узун айтылганда –р түшүп калышы мүмкүн.¹²

Үчүнчү чоң топко –лар мүчөсүнүн составында бир фонемдүү көптүк мүчөлөр бар

⁶ Котвич В. Исследования по алтайским языкам. перевод – М., 1962. 110 бет.

⁷ Б.А. Серебренников. О некоторых частных деталях процесса образования аффикса –lar в тюркских языках. // Советская тюркология. 1970.1 Январь, 50-бет.

⁸ Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери. – Б.: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 2000, 189 – б.

⁹ Б.А. Серебренников. А.а.э. 1970.1 Январь, 49-53б.

¹⁰ А.П Дульзон Происхождение алтайских показателей множественного числа. //Советская тюркология. – Баку. 1972 – март. 12-13 беттер

¹¹ Johanson L. The History of Turkic// Csato E. The Turkic Languages. – London, 1989. 109-бет

¹² Баскаков Н.А. Грамматика хакасского языка. Москва. Наука: 1975.

деген көз караштар багыты каралган: –л+–а+–р. А.Н.Кононов, Г.Ф.Благова, Дж.Г.Кийикбаев сыяктуу окумуштуулар эң байыркы жалпы алтай тилинде кездешкен бир фонемдүү –л көптүк мүчөсү өз күчүн жоготуп баратканда, –а көптүк мүчөсүн алган, бирок кийин бул форма да алсыз жана жогоруда айтылгандай, –ла биргелештик жөндөмө мүчө менен окшош абалга түшүп, баш аламандыкка (балким) дуушар боло баштаганда –р көптүк мүчөсү маанисин бекемдөө үчүн редупликация жолу менен кошула баштаган деген ойду айтышат. Мындай абал монгол, тунгус-манжур тилдеринде байкалат: монгол -д-нар, -д-нар-ууд ж.б; эвенк тилинде - -с+–л/–сол,–сал (мурин/ мурисал “аттар”). Бул көз караш да негизсиз деп эсептейбиз.

Жыйынтыктап айтканда, –лар эки составдуу мүчө деген көз караштын –л+–р вариантын логикалык жактан чындыкка жакын деп эсептейбиз. Мунун өзү эле эч кандай шек саноону да туюндурбай жатат. Алтай тилдеринде – л көптүк мүчө болгону белгилүү. Тунгус-манжур тилдеринде “көз” сөзү *јаса деп берилет экен. Мисалы, эвенк. *Ēca*, ороч. *Иса(л)*, евен. *Йаасал*, нанай тилинде *насал*,¹³ түрк тилинде кө+з аналогиялык жол менен окшоштурсак, йаса+л, –л – көптүк мүчө болууда. Азербайжан тилинде су-л-ах “суу көп жер” маанисиндеги сөздүн ичинде –л көптүк мүчө –аг/х 1-жак мүчө катары берилген.¹⁴

Түрк тилинде –з көптүк мүчөсүнүн баштапкы абалы –р болсо, көкүз<көкүр (чувашчада какар) мисалынын негизинде *көкүрөк* сөзүн анализге алсак: *көкүр-р-өк*. Мында –р көптүк мүчө, –өк кичирейтүү маанисин берүүчү мүчө. Тунгус-манжур тилдеринде да –р көптүк мүчө экени белгилүү. Эвенк, эвен тилдеринде *н* тыбышы менен аяктаган сөздөргө келүүчү көптүк мүчө: укун “аялдын төшү” уку-р “төштөр-эмчектер”; орон “элик” оро-р “эликтер”. Демек, алтай тилдеринде –л жана –р көптүк мүчөлөрү болгон деп айтууга болот.

Ал эми –а көптүк мүчөсү болгон эмес. Ал –л жана –р эки үнсүз тыбышты бириктирүүчү үндүү тыбыш. Түрк тилинде реликталык *з, к, л, р, с, ч, ш* үнсүз тыбыштарынын көптүк мүчө милдетин аткарган билебиз. Ал эми үндүү тыбыштардын көптүк мүчө маанисинде жолугушун байкоо кыйын.

а тыбышынын жардамы менен –лар мүчөсү келип чыккан деген ойду негиздүү деп эсептейбиз. Албетте, бул процесс түрк тилинин платформасында ишке ашкан. Себеби, мындай –лардын бардык түрк тилдеринде кенен колдонулушу үчүн башка тилден кирүүсү мүмкүн эмес.

Жогоруда айтылган ойлордун негизинде кыргыз тилиндеги “кол” сөзү ко+л жолу менен келиши мүмкүнбү деген ой туулат. Себеби, биринчи маанисинде, адамдын дене мүчөсү, эки кол маанисинде да, экинчи мааниси, ордо, абдан көп аскер маанисинде да көптүк маани бар экенин байкоого болот. Мисалы, көз, ооз сөздөрүндөгү – з, биз билгендей көптүк мүчө. Ошол сыяктуу эле колдогу – л да байыркы –л көптүк мүчөсү болушу мүмкүн.

Адабияттар:

1. *Баскаков Н.А* Грамматика хакасского языка. – Москва. Наука, 1975.
2. *Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С* Кыргыз тилинин грамматикасы. – Фрунзе, 1982.
3. *Дульзон А.П* (1972.2 Март) Происхождение алтайских показателей множественного числа. // Советская тюркология. – Баку, 1972. 2. март.
4. *Ергин М.* Türkçe Dil Bilgisi. Анкара, 1994.
5. *Кононов А.Н.* Грамматика тюркских рунических памятников VII IX вв.

¹³ Колесникова В.Д. Название частей тела человека в алтайских языках. // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Ленинград. Наука, 1972. 280-бет

¹⁴ Ширалиев М.Ш (1966) Аффиксы 1,2 лица множественного числа с широким гласным. // Тюркологический сборник АН СССР Москва: Наука, 1966. 136-бет

- Ленинград, 1980.

6. *Котвич В.* Исследования по алтайским языкам. Перевод.

7. *Колесникова В.Д.* Название частей тела человека в алтайских языках.// Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Ленинград. Наука, 1972.

8. *Menges K.G* (2000) *Türk elderi sana alardın tilderi.* Abdiyev T. (кот) 2. - Бишкек, 2000.

9. *Орузбаева Б., Турсунов А., Сыдыков Ж.* Азыркы кыргыз адабий тили. - Бишкек, 2009.

10. *Садыков Т. Сагынбаева Б.* Кыргыз жана Түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. – Бишкек, 2010.

11. *Серебренников Б.А.* О некоторых частных деталях процесса образования аффикса –*lağ* в тюркских языках.// Советская тюркология. – Баку, 1970.1, Январь.

12. *Серебренников Б.А. Гаджиева Н.З.* Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. - Баку, 1979.

13. *Тенишев Е.Р.* Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. - Москва, 1988.

14. *Тенишев Е.Р.* Языки мира. Тюркские языки. – М., 1996.

15. *Щербак А.М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Имя. - Ленинград: Наука, 1977.

16. *Ширалиев М.Ш.* Аффиксы 1,2 лица множественного числа с широким гласным// Тюркологический сборник АН СССР Москва: Наука, 1966

17. *Эржиласун А.Б.* *Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ. - Анкара, 2007

18. *Johanson L. Csato E.* *The Turkic Languages.* - London, 1997